

TOMAS KAVALIAUSKAS

Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuva
Vytautas Magnus University, Lithuania

NEUŽSIBAIGIANTI TRANZICIJA RYTŲ VIDURIO EUROPOJE: FILOSOFINĖ GEOPOLITINIŲ IR SOCIOEKONOMINIŲ PERMAINŲ REFLEKSIJA

The Incompletable Transition in the East-Central Europe:
A Philosophical Reflection of Geopolitical
and Socioeconomic Shifts

SUMMARY

This article analyzes changes in the postcommunist transition in the EU countries of East-Central Europe. The success story thesis is deconstructed as the author provides cases of social protests, socioeconomic injustice, shifts in geopolitical orientation, issues with the rule of law. However, when making a comparison of the quality of the transition that the EU countries of East Central Europe have made to the quality of the transition that Ukraine has made as a non-EU Eastern European country, then the thesis of success story becomes more believable.

SANTRAUKA

Šiame straipsnyje analizuojami pokomunistinės tranzicijos pokyčiai ES Rytų-Vidurio Europos šalyse. Sėkmės istorijos tezė dekonstruojama autoriui pateikiant socialinių protestų, socioekonominio neteisingumo, geopolitinės orientacijos pokyčių, teisės viršenybės problemų atvejus. Tačiau kai lyginame tranzicijos kokybę, kurią pasiekė ES Rytų-Vidurio Europos šalys, su tranzicijos kokybe, kurią pasiekė ne ES narė Ukraina kaip Rytų Europos šalis, tuomet sėkmės istorija tampa įtikinamesnė.

RAKTAŽODŽIAI: Europa, tranzicija, NATO, Rytų-Vidurio Europa, Kundera, Norkus, Vattimo, Havelas, Michnikas.
KEY WORDS: Europe, transition, NATO, East-Central Europe, Kundera, Norkus, Vattimo, Havel, Michnik.

IVADAS

Jacqueso Rupniko esė „The Euro Crisis: East-Central European Lessons“ („Europos krizė: Rytų ir Vidurio Europos pamokos“) – tai jo paties ankstesnio teksto nauja versija remiantis naujais įvykiais, nauju kontekstu. Sekant šio autoriaus pavyzdžiu, šis straipsnis taip pat yra atnaujintas variantas 2012 m. publikuoto skyriaus apie tranziciją Rytų-Vidurio Europoje¹. Praėjus penkeriems metams, šiame Europos regione įvyko tokių svarbių pokyčių, jog kai kurios ankstesnės išvados ir interpretacijos atsidūrė naujame geopolitiniame ir socialiniame kontekste.

Kalbant H.-G. Gadamerio terminais, esame naujame laiko horizonte, kuriam reikia naujos filosofinės refleksijos, naujų apmąstymų ir vertinimų. Pritariant Gadameriui, kad interpretuodami įvykį ankstesniame laiko horizonte iš savojo laiko horizonto, mes sukuriame naujas prasmes, teigtina, jog šio straipsnio prasmės po kelerių metų, ypač įvykus geopolitiškai svarbiems įvykiams, taip pat gali pasikeisti. Užtuot pretendavę į galutinio tikslo žinojimą tranzitologijoje, kaip tai tvirtina Zenonas Norkus savo monografijoje *Koks kapitalizmas? Kokia demokratija?*² paskelbdamas konkrečią 2004 m. datą kaip užbaigusią perėjimą „iš“ sovietinio socializmo „į“ demokratiją, šiame tekste teigiama, kad ne tik tranzicija Rytų-Vidurio Europoje yra neužsibaiigianti, nes patiria transformacijas kintančiame kontekste, bet dar įvykusių tranzicijos etapų prasmė nėra galutinė. Kaip buvo rašyta recenzijoje, skirtoje minėtai Norkaus monografijai, būdamas paveiktas Gianni Vattimo hermeneutinės tiesos

supratimo³, „esu atviras geresnėms ateities interpretacijoms ir tam, kad rytoj mano interpretacija gali pasirodyti netgi naivi. Tik atlikęs šį savivokos judesį ėmiausi savaip interpretuoti Vidurio Europos pokomunistinius pokyčius geopolitiniu, socioekonominiu ir kultūriniu rakursais. <...> tikiu, kad mano argumentai ir išvados tvirtos šiandien, bet noriu būti laisvas jas arba paneigti pats ateityje, arba priimti kitų kritiką, arba patvirtinti dar kartą, bet vėlgi tik laikinai. Mat svarbu nepamiršti, kad G. Vattimo hermeneutinę tiesą apibūdina kaip nihilistinę, nes nėra galutinės tiesos, nėra absoliučiai teisingos ir nekintamos epistemologijos. Tad, neneigdami geriausio argumento šiandieną, mes jį priiiname su sąlyga, kad tai geriausia, ką turime, bet liekame atviri geresniam argumentui rytoj.“⁴ <...> juolab kad rytoj mūsų laukia nauji įvykiai, naujai nušviečiantys ankstesnių transformacijų prasmes. Traktuojant transformacijas kaip sudarančias tranzicijos struktūrą, jos nauji pokyčiai skatina naują supratimą.

2017 m. Višegrado ketverto (Lenkija, Vengrija, Slovakija, Čekija) viršūnių pozicija išryškino šį regioną kaip oponuojantį Briuseliui, nors dar visai neseniai Milano Kunderos esė „The Tragedy of Central Europe“⁵ reikė, kad šis regionas civilizaciškai yra provakarietiškas, o ne prorusiškas. Tačiau Višegrado viršūnių susitikime Viktoro Orbano pareiškimas, kad Europos šalys naujojo pasaulio tvarkoje turi rasti savo vietą, verčia klausti, kas tiksliai turima omenyje, ypač po to, kai Vladimiras Putinas apsilankė Budapešte. Tokia nauja Višegrado tapatybė

keičia ne tik M. Kunderos Rytų-Vidurio Europos vaidmens prasmę, bet dar ir transformuoja didžiųjų disidentų V. Havelo, A. Michniko sukurtą antirusišką ir provakarietišką liberalų diskursą. Višegrado nauja politika netgi transformuoja Prahos 1968 m. antikomunistinę paradigmą, tokią svarbią 1989 m. išsivadavimo diskursui, ant kurio pamatų buvo pasirinktas kelias į ES narystę ir bendrą Šengeno zoną. 1989 m. išsivadavimo diskursas vaidino lemiamą vaidmenį ne tik siekiant Tarybų Sąjungos žlugimo, bet ir geopolitiškai atsiribojant nuo Rusijos, civilizaciškai pasirenkant provakarietišką orientaciją su integracija į ES ekonominę bei kultūrinę zoną. Tačiau Višegrado ketverto išreikštas reikalavimas ES sustiprinti išorinių sienų kontrolę terorizmo kontekste yra svarbus saugumo

klausimas, kurį ima pripažinti ir kitų ES regionų šalys.

Įvykusi Krymo aneksija, taip pat įvykęs karas Rytų Ukrainoje kitaip nušviečia ar, geriau pasakius, pritemdo Kijevo revoliucinio Maidano pergale. Šie Ukrainos įvykiai radikalizavo Baltijos šalių (Estijos, Latvijos, Lietuvos) santykius su Rusijos Federacija. Dar labiau išryškėjo Baltijos šalių vaidmuo NATO sudėtyje, skirtingai nei vykdoma Viktoro Orbano politika. Po 2014 m., kada Vengrija ir Čekija tapo prorusiškos, ekonomiškai bendradarbiaujančios, ryškėja pokomunistinių šalių įvykdytos tranzicijos geopolitinis revizionizmas. Tai rodo, kad tranzicija tęsiasi ne linijiniu teleologiniu keliu. Bendro *teloso* netgi nėra, kokį mes randame romantiizuotame 1989 m. išsivadavimo diskurse griūvant Berlyno sienai.

RYTŲ VIDURIO EUROPOS REGIONO APSIBRĖŽIMAS

Straipsnio pavadinime įvardijamas „Rytų-Vidurio Europa“ vietoje „Vidurio Europa“ vartojamas tam, kad išvengtume nereikalingo nesusipratimo: Europos viduriui žymėti vartojamas terminas *Mitteuropa*, o štai Milanas Kundera vartojo Vidurio Europos (angl. *Central Europe*) terminą taikydamas jį Višegrado šalims. Todėl šiame straipsnyje pridedamas žodis „Rytų“ prie „Vidurio Europos“ tam, kad žymėtų skirtumą nuo tokios Vidurio Europos, kokią supranta šveicarai. Jiems Vidurio Europa reiškia rytinę Prancūzijos dalį, pačią Šveicariją, Austriją ir šiaurinę Italijos dalį⁶. Vengiant tokių nesusipratimų, šiame straipsnyje gilinamasi į pokomunistines ES šalis suprantant Rytų-Vidurio Europą plačiau, nei Kundera, kuris apsiriboj

Višegrado šalimis. Taikant kriterijų, jog Baltijos šalys taip pat yra NATO ir ES šalys, o tokios yra Balkanų regione esančios Slovėnija, Bulgarija ir Rumunija, Rytų-Vidurio Europa apims ir šias šalis greta Višegrado šalių ketverto – Čekijos, Slovakijos, Lenkijos, Vengrijos. Kitos svarbios šiam regionui šalys – Rusija, Ukraina, Baltarusija – paliekamos nušaliau, nes jų pokomunistinė tranzicija neatvedė iki narystės ES ir NATO. Pastarosios šalys veikia būtų traktuojamos vien tik kaip „Rytų“ Europos šalys, o ne kaip „Rytų-Vidurio“ Europos. Kalbant Huntingtono civilizacinio riboženklis prasmė, ši regioninių „Rytų“ ir „Rytų-Vidurio“ klasifikavimų skirtis atspindi skirtingas geopolitines orientacijas ir socioekonominę lygį.

RYTŲ-VIDURIO EUROPOS ŠALIŲ „SĖKMINGOS“ TRANZICIJOS SĄLYGIŠKUMAS

Nauji įvykiai, reikalingi naujos interpretacijos, rodo, kad kalbame apie „neužsibaigiančią tranziciją“. Čia parinktas žodis „neužsibaigianti“ skiriasi nuo „nesibaigianti“. Pastaroji prasmė nurodo tik į laiką, t. y. kad laiko požiūriu vis nesi- baigia pereinamasis laikotarpis, tačiau žodis „neužsibaigianti“ turėtų nurodyti dar ir galutinio rezultato nepasiekiamumą, t. y. kad tranzicija vis neužsidaro, vis nepasibaigia, nes atsiranda vis nauji jos tęsiniai, kurie naujai nušviečia ir transformuoja ankstesnius jos etapus.

Politinės ir socioekonominės transformacijos vyksta ne tik pažangos link, teleologiniu keliu, bet ir regresyviai bei spirale su šalutiniais poveikiais. Regresinių socioekonominių transformacijų pastaraisiais metais matėme Bulgarijoje, o antikorporcinės masinės demonstracijos, protestai Bukarešte taip pat rodo, kad vadinamoji tranzicija iš komunizmo į demokratiją kai kuriose šalyse vyksta su atbuline pavara. Būtina pridurti, kad šiandieninė Lenkijos vyriausybė, kontroliuojanti teismus, teisėtai sulaukė perspėjimo iš Briuselio dėl teisės viršenybės – *rule of law*. Taip pat Slovėnijoje įvykusios demonstracijos, socialiniai protestai prieš elitą buvo lydimi slovėnų nostalgijos buvusiai socialistinei Jugoslavijai. Tai taip pat liudija pokomunistinės transformacijos „sėkmės“ sąlygiškumą. Vladimiro Putino apsilankymas Slovėnijoje 2016 m. ir Vengrijoje 2017 m. liudija ganėtinai nesolidarų Rytų-Vidurio Europos šalių geopolitinį strategavimą, nors šios dvi šalys yra NATO narės.

Žinoma, lygindami ES Rytų-Vidurio Europos šalių geopolitines transformaci-

jas su Ukrainos ar Baltarusijos, išvysime milžinišką skirtumą. Baltarusija yra stabili autoritarinė valstybė ir Rusijos sate- litė, jos teritorijoje įvyko ir karinės pra- tybos Zpad 2017. Baltarusijoje nevyksta jokių ženklių transformacijų, palankių perėjimui į demokratiją. O Ukrainos mė- ginimas įveikti korumpuotą Janukovi- čiaus režimą pareikalavo Maidano aukų. Pomaidaninė Ukraina pasiekė bevizį sta- tusą į ES šalis ir pakeitė savo kryptį Va- karų link neatsižvelgiant į Rusijos Fede- racijos sukeltą karinį konfliktą Rytų Ukrainoje. Ukrainos atveju kalbame apie visiškai kito lygmens neužsibaigiančią tranziciją nei ta, kuri turima omenyje kal- bant apie ES Rytų-Vidurio Europos šalis.

Tačiau sėkmingos tranzicijos sąlygiš- kumą liudija ne tik geopolitinė plotmė, bet ir socioekonominė padėtis šalyse. Nuo 2012 m. lapkričio protestų pradžios tapo nebeaišku, ar Slovėnija yra sėkmės atvejas, *success story*. Anot slovėnų kul- tūrologo Mitjos Velikonja, Slovėnija yra sėkmės atvejis kurdama tokį savo įvaiz- dį, o iš tikrųjų vyrauja jugonostalgija Tito režimui⁷.

Borisas Vezjakas straipsnyje „Slove- nia’s uprising“ („Slovėnijos sukilimas“) prideda tokią pastabą, jog masinės de- monstracijos visoje šalyje išreiškė žmo- nių valią nesitaikstyti su esama padėti- mi, elito piktnaudžiavimu, kapitalistiniu gobšumu⁸.

Z. Norkus galėjo būti daug atsarges- nis beatodairiškai gloriškuodamas Slo- vėnijos tranzitologinę sėkmę savo kny- goje *On Adriatic Lithuania and Baltic Slovenia (Apie Adrijos Lietuvą ir Baltijos Slo- vėniją)*. Kad geriau suprastume Slovėni-

jos geštaltnį įvaizdžio ap(si)vertimą (geštalto paveikslėlyje turime atsakyti, ar laiptai kyla aukštyn, ar leidžiasi žemyn, ar taurė pusiau pilna, ar pusiau tuščia), Mitja Velikonja pasidalijo Slovėnijos „progreso“ samprata.

Slovėnija sėkmingai įvykdė postsocialistinę tranziciją tik įtikinėdama kitus, kad tai – „success story“, kaip kad tame valdančiųjų liberalų lozunge 10-ajame XX a. dešimtmetyje, arba kaip prieš kelerius metus dešiniųjų partija tarė: „Rojus po Alpėmis.“ Tad kalbant apie „sėkmę“, arba apie „rojų“, kai turime masinį nedarbą, korupciją, gerovės valstybės griovimą, išplitusį šovinizmą, naują patriachalizmą, partokratiją, legalizuotą ir niekada nesankcionuotą „valstybės grobstymą“, kur kadaise buvo kolektyvinė nuosavybė, etninius valymus (prisiminkime vadinauosius „ištrintus žmones“, kai 25 671 žmogus 1992 m. buvo paliktas be legalaus statuso, nes jie buvo iš kitų buvusios Jugoslavijos šalių), neokolonializmo situaciją – ši šalis dabar atrodo kaip prastas anekdotas. <...> dauguma slovėnų jaučiasi išduoti, apvogti, nusivylę – jie vis kartoja: „Ar jie dėl to kovojo?“ Besitęsiantys protestai Slovėnijoje, kurie prasidėjo 2012 m. lapkritį, ketina ištaisyti dvidešimt trejų, dvidešimt ketverių metų klaidas: orientuojamasi prieš visus valdančiuosius elitus, kurie parklupdė šalį. Nesvarbu, ar kalbame apie dešiniuosius, ar apie liberalus, slovėnų vyriausybės dalyvavo toje pačioje politinėje praktikoje ir ideologiniame diskurse – svarbiausia buvo nacionalizmas ir neoliberalizmas – su mažais skirtumais. Jų nuostata dėl pažeidžiamiausių slovėnų visuomenės grupių – imigrantų, moterų, romų, bedarbių, vargšų, gėjų ir lesbiečių, pabėgėlių – buvo praktiškai identiška. Šių grupių soci-

alinė, politinė ar ekonominė padėtis nepagerėjo.⁹

Antai tai, kad Latvijoje neišspręstas rusakalbių pilietybės klausimas, taip pat turi būti svarbu analizuojant tranzicijos kokybę. Kaip pažymėjo Arvydas Juozaitis, 2012 m. vasario 18-osios referendumas nebūtų įvykęs net su sovietinių tankų prievarta, jei ne dėl vykdomos Latvijos nacionalistų politikos. Radikali pastanga panaikinti visas rusiškas mokyklas Latvijoje, bet išsaugoti lietuviškas, lenkiškas, ukrainietiškas, sukėlė pasipiktinimą. Išpuolis prieš rusakalbius prasidėjo šūkiu *Visu Latvijai!* Bet juk dar nuo 2003 m. rusiškose mokyklose buvo reikalaujama daugiau kaip pusę dalykų mokyti latviškai. Tarytum to nepakaktų, buvo siekiama visiškai sunaikinti rusų kalbą¹⁰.

Denissas Hanovsas teigia, kad latvių nacionalistinė problema glūdi nenuoseklioje politinėje valioje sukurti tokį bendrą tarpkultūrinį dialogą, kuris apimtų platesnį Latvijos kultūrinį paveldą. Anot jo, „vadinamosios dešinėsios partijos, kurios jau nuo 1990-ųjų dominuoja politiniuose diskursuose, nesukūrė bendros viešos erdvės, kurioje įtraukimas (*inclusion*) būtų duominuojanti ideologija ir vertybė. Pagrindinė etninės politikos problema Latvijoje dėl įvairių priežasčių buvo ir tebėra latvių etninės praeities, atminties ir institucijų, simbolių ir objektų atkūrimas¹¹.

Tad kaip galima vadinti sėkminga tranziciją iš komunizmo į demokratiją, kada susiduriame su nesubalansuota dvikultūre ir dvitaute Latvija, kurioje rusakalbių pilietybės klausimas vis dar neišspręstas nuo 1991m. įvykusio Latvijos nepriklausomybės atgavimo? Šiuo požiūriu Latvijos tranzicija niekada ir nebuvo pasibaigusi.

Neužsibaigiančių transformacijų galime pastebėti ir kitu rakursu – pakituose savęs susideginimo paskirtyje. Įprastai Rytų-Vidurio Europos išsivadavimo diskursas įtraukia tokius idealistus, kurie susidegino už laisvę kovodami prieš diktatorišką komunistinį režimą. Turime čekų herojų Janą Palachą, lietuvių Romą Kalantą, lenkų Richardą Siwiecą. Po stebuklingųjų 1989 m., griuvus Berlyno sienai ir išvedus sovietinę armiją iš Rytų-Vidurio Europos, paskutiniojo dešimtmečio pradžioje niekas nebesusidegino už laisvę – ji buvo iškovota, nors ir lydima socioekonominių ir žmogaus teisių iššūkių. Tačiau idealistinis susideginimas įvyko Bulgarijoje 2013 m. protestuojant prieš nepavykusią pokomunistinę tranziciją. Bulgaras Plamenas Goranovas susidegino protestuodamas konkrečiai prieš Bulgarijos kapitalizmo mafiją ir nepavykusią demokratiją, kuri nesuteikė žadėtosios laisvės.

Dimitaras Bechevas straipsnyje „Bulgarijos pyktis“ teigia, kad Goranovo savižudybė įgalino vietinius piliečius pakelti balsą prieš verslą, tarnaujantį Borosovui, kuris kontroliuoja du trečdalius Varnos ekonomikos. Protestuojant prieš korupciją, taip pat buvo kritikuojama Bulgarijos visa pokomunistinė tranzicija, pats ekonomikos modelis¹².

Toks nusivylimas nuvilnijo ir Bukarešto protestuose. 2017 m. vasario mėn. minios protestuotųjų dvi savaites dieną ir naktį protestavo prieš korumpuotą Rumunijos vyriausybę. Tai kelia klausimą: kokia vis dėlto toji demokratijos kokybė Rumunijoje? Kokia jos tranzicijos Europos Sąjungos sudėtyje kokybė?

Tokie atvejai provokuoja naujas Rytų-Vidurio Europos kaip regiono prasmes.

Prie tokių atvejų pridėjus Lietuvos itin sparčią emigraciją, kuri net prilyginama evakuacijai, matant tautos išsi-kraustymą, ši kartą savanorišką, kyla klausimas dėl sėkmingos tranzicijos sampratos: kas turi būti suprantama kaip sėkmė? Filosofškai galima klausti: kokia yra ontologinė, t. y. *būties* lygmenyje, tautos sėkmė, kai ji demokratijos sąlygomis išsi-krausto? Kritiškai analizuodami vykstančias transformacijas matome, kad klaidinga laikytis teleologinio „sėkmingos“ tranzicijos iš/i pasakojimo.

Kas, jei linijinis teleologinis pokomunistinės tranzicijos pažangos pasakojimas tinka tik didesniame ES evoliucijos cikle? Anot Jacqueso Rupniko, dabar mes galime žvelgti atgalios ir matyti pirmuosius dvidešimt tranzicijos metų Rytų-Vidurio Europoje. Matome, kad tikslas konsoliduoti demokratiją (*consolidated democracy*) pasiektas. Tačiau demokratija išgyvena krizę, o Europa yra pavargusi, nežinanti savo krypties, kurią žinojo 1989 m. ir vis dar žinojo 2004 m. Po 2008 m. finansinės krizės kyla jausmas, kad ciklas yra užbaigtas ir yra išsisemta¹³.

Kita vertus, kada lyginame ES Rytų-Vidurio Europos šalis su ne ES Rytų Europos šalimis, matome skirtingą socialinio neteisingumo ir oligarchinio elito masą. Yra skirtumų tarp Lenkijos ir Rumunijos, Estijos ir Bulgarijos; dar radikalesni atotrūkiai, išsivystymo skirtumai, socioekonominiai kontrastai randami lyginant Ukrainos tranzicijos problemas su Europos Sąjungai priklausančiomis Rytų-Vidurio Europos šalimis. Euromaidanas parodė, kaip sunku Ukrainai užbaigti niekada nesibaigiančią pokomunistinę tranziciją visai kitame lygyje nei tas, kuriame pokomunistinė tranzicija neužsibaigia ES Rytų-Vidurio Europoje.

IŠVADOS

Krymo aneksija ir karas Rytų Ukrainoje 2014 m. atskleidė, kokios gali būti pasekmės, kai šalis revoliucingai keičia savo geopolitinę kryptį. Tokių karinių konfliktų su Rusija pavyko išvengti Baltijos šalims stojant į NATO ir ES 2004 m. Tai turėtų būti traktuojama ne kaip savaime suprantamas laimėjimas, o kaip geopolitinė sėkmės istorija. Šiuo požiūriu ir pokomunistinė tranzicija vertintina kaip sėkmės istorija, kuri sutampa su Z. Norkaus teleologine pozicija. Tačiau esant karo grėsmei, ši sėkmingos tranzicijos tezė yra trapi, sąlygiška. Kaip Antrasis pasaulinis karas ir po to vykusi sovietinė okupacija Baltijos šalyse nušlavė tarpukario pirmosios nepriklausomybės laimėjimus, taip įvyktų ir sėkmingai geopolitinei tranzicijai naujo karo atveju. Tuomet atsirastų naujas aiškinimas apie

pokomunistinę tranziciją. Metaforiškai kalbant, kaip keičiasi žmogaus savęs suvokimas po netikėto tragiško įvykio suklėtą dieną, taip keičiasi ir Europos šalių sėkmės aiškinimas, kai po taikos nugriaudėja pirmieji tankų šūviai.

Taikos sąlygomis teleologinė sėkmės tezė Rytų-Vidurio Europoje skamba įtikinamiau palyginti su Rytų Europa, su tokiais ES nepriklausančiomis šalimis kaip Ukraina ar Moldova. Vis dėlto šiame straipsnyje aptarta Rytų-Vidurio Europoje vykstančių socialinių protestų gausa, socioekonominių netolygumų kontrastai, Višegrado geopolitinės tapatybės transformacijos ir išsivadavimo diskurso modifikavimas, euroskepticizmas, didėjantis nacionalizmas ir tautos išsikraustymas (ypač Lietuvos atveju) verčia permąstyti įvykusias ir tebevykstančias kaitas.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Tomas Kavaliauskas, *Transformations in East-Central Europe between 1989 and 2012: geopolitical, cultural, and socioeconomic shifts*. Lexington Books, 2012.
- ² Zenonas Norkus, *Koks kapitalizmas? Kokia demokratija?* Vilnius: Universiteto leidykla, 2008.
- ³ Gianni Vattimo, *Beyond Interpretation*. Stanford University Press, 1997.
- ⁴ Tomas Kavaliauskas, Recenzija: Apie Zenono Norkaus teleologinį mąstymą klausiant: ar Vidurio Europoje pokomunistinė transformacija jau užbaigta? *Darbai ir dienos* 58, 2012, p. 323–334.
- ⁵ Milan Kundera, *The Tragedy of Central Europe*.
- ⁶ Christian Giordano, *Western Europe and the rest of it: the Swiss perspective*. T. Kavaliauskas (sudarytojas ir vertėjas), *Conversations about Transcultural European Memory / Pokalbiai apie transkultūrinę Europos atmintį*. Vilnius: Edukologija, 2013.
- ⁷ Mitja Velikonja, Slovenian Yugonostalgia and its alternative culture. Ten pat, p. 81.
- ⁸ Boris Vežjak, Slovenia's Uprising. *Dialogi* 9, 2012 (Slovenian version). Prieiga per internetą: <http://www.eurozine.com/articles/2013-01-10-vezjak-en.html>
- ⁹ Mitja Velikonja, Slovenian Yugonostalgia and its alternative culture, p. 253.
- ¹⁰ Arvydas Juozaitis, Rusų kalba – antroji valstybinė? [Russian Language – The Second State Language?] *Literatūra ir menas* 6, Nr. 3336, p. 13.
- ¹¹ Deniss Hanovs, Latvia's asymmetric memory and politics of divided ethnicity. T. Kavaliauskas (sudarytojas ir vertėjas), *Conversations about Transcultural European Memory / Pokalbiai apie transkultūrinę Europos atmintį*. Vilnius: Edukologija, p. 66–67.
- ¹² Dimitar Bechev, *Bulgaria's anger*. First published in open Democracy 14 03 2013. Prieiga per internetą: <http://www.eurozine.com/articles/2013-03-21-bechev-en.html>
- ¹³ Jacques Rupnik, Speech at *Symposium in Honour of Claus Offe. Liberal Democracy in Hard Times: Transitions, Dilemmas, and Innovation*. Hertie School of Governance, Berlin, 22 March, 2012.